

*„mint az gyümölczös és termett
szölöveszsöc...”*

TANULMÁNYOK
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
TISZTELETÉRE

Szerkesztette
Stemler Ágnes, Varga Bernadett

Országos Széchényi Könyvtár–Balassi Kiadó
Budapest • 2010

A borítón a debreceni városi nyomda 18. századi záródíszje
Országos Széchényi Könyvtár

© A szerzők, szerkesztők 2010

ISBN 978-963-506-851-7

TARTALOM

ELŐSZÓ HELYETT (Boka László)	11
Heltai János LAUDÁCIÓ <i>Avagy a jószágos cselekedeteknek dicsérete</i>	13
TABULA GRATULATORIA	16
SZENCI MOLNÁR ALBERT	
Szabó András SZENCI MOLNÁR ALBERT LEVELEZÉSÉNEK ÚJ KIADÁSA	21
Imre Mihály STURM-HATÁSOK SZENCI MOLNÁR ALBERT MŰVEIBEN	31
Gömöri György SZENCI MOLNÁR ALBERT HÍRE A 17. SZÁZADI EURÓPÁBAN	40
C. Vladár Zsuzsa HOGYAN IDÉZTÉK A MAGYAR GRAMMATIKUSOK A BIBLIÁT?	43
Havas László SZENCI MOLNÁR ALBERT NAPLÓJA ÉS ANTIK MINTAKÉPEI	51
Farkas Gábor Farkas AZ 1577-ES ÜSTÖKÖS ÉS SZENCI MOLNÁR ALBERT	57
RÉGI NYOMTATVÁNYOK ÉS NYOMDÁSZOK	
Velencei Katalin EGY ÚJONNAN ELŐKERÜLT KALENDÁRIUM <i>Erhard Etzlaub falinaptára 1517-re</i>	63

Ferenc Postma–Péter Eredics HENRICUS DIESTIUS UND SEINE UNGARISCHEN STUDENTEN IN DEVENTER <i>Ein kleiner Beitrag zu seiner Rezeptionsgeschichte und Bibliographie</i>	71
Pavercsik Ilona VÉDŐBESZÉD AZ EVANGÉLIKUS LAKOSSÁG JOGAI MELLETT <i>Deus ex alto nobiscum</i>	90
V. Ecsedy Judit AJÁNLÁS VERESEGYHÁZI SZENTYEL MIHÁLY „ORTHODOXUS TUDÓS TYPOGRAPHUS”-NAK	102
Varga Bernadett EGY FAMETSZETES CÍMLAPKERET FELTŰNÉSE KOLOZSVÁRON ÉS DEBRECENBEN	107
Gernot Nussbächer–Melitta Seidner JOHANNES HONTERUS AUF MALLORCA <i>Das vierte Buch der Kosmographie wurde 1625 nachgedruckt</i>	112
Dörnyei Sándor RÁKÓCZI GYÖRGY ÉS JOHANNES LÖSEL	117
Bánfi Szilvia PROTESTÁNS TIPOGRÁFUS A KATOLIKUSOK SZOLGÁLATÁBAN <i>Raphael Hoffhalter és a bécsi Jezsuita-nyomda</i>	120
Kurta József ADATOK A 17. SZÁZADI SZEBENI KÖNYVNYOMTATÁS TÖRTÉNETÉHEZ	128
Pergler Péter EGY TÓTFALUSI-BETŰKKEL NYOMTATOTT SZÉPHISTÓRIA	133
Hegy Ádám HUNGARIKUMOK A BÁZELI IMHOF- ÉS THURNEYSSEN-NYOMDÁKBAN	137
KEGYESSÉG, RETORIKA, EGYHÁZTÖRTÉNET	
Deé Nagy Anikó BÁRÓ HADADI WESSELÉNYI KATA IMANAPLÓI	145

Szelestei N. László	
HEGYFALUSI GYÖRGY <i>CENTIFOLIÁJÁNAK</i> VERSES IMÁIRÓL	165
Fazakas Gergely Tamás	
MILOTAI NYILAS ISTVÁN KÖNYÖRGÉSE BETHLEN GÁBORÉRT	
<i>Néhány adalék az országos imádságok újabb kutatásainak fényében</i>	173
Csorba Dávid	
PRÉDIKÁTOROK KURUCKODÁSAI	
<i>A kuruc kor prédikátori beszédmódja</i>	179
Luffy Katalin	
GYULAFEHÉRVÁRI BESZÉDEK 1674-BŐL	188
Maczák Ibolya	
TEPLOMTISZTELET – HÁROM HANGON	194
Fekete Csaba	
BÁZELI, AMSZTERDAMI, UTRECHTI ÉS LEJDAI ZSOLTÁROK	
ÉS ZSOLTÁRDALLAMOK	202
Bódiss Tamás	
A GENFI EGYHÁZ ZSOLTÁRÉNEKLÉSI RENDJE	215
Bellágh Rózsa	
EGY EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYV KÜLÖNÖS SORSA	222

KERESKEDŐK, GYŰJTŐK, OLVASÓK

H. Hubert Gabriella	
FEJEZET AZ EVANGÉLIKUS ORSZÁGOS KÖNYVTÁR	
KÉSZÜLŐ ANTIKVA KATALÓGUSÁBÓL – BCACH	231
Emódi András	
KÖTETEK IPOLYI ARNOLD KÖNYVTÁRÁBÓL	243
Monok István	
NÉMET KÖNYVKERESKEDŐK BUDÁN ÉS PESTEN	
A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN	252
Verók Attila	
MARTIN SCHMEIZEL A KÖNYVES ÜGYEKRŐL	
A FELVILÁGOSODÁS HAJNALÁN	256

Zvara Edina NÁPRÁGYI DEMETER HÁROM KÖNYVE AZ ESTERHÁZY-KÖNYVTÁRBAN	263
Hubert Ildikó PRÉDIKÁCIÓS GYAKORLAT NYOMAI EGY 16. SZÁZADI POSTILLÁSKÖTET BEJEGYZÉSEIBEN	268
Sas Péter A KOLOZSVÁRI SZENT MIHÁLY-PLÉBÁNIAKÖNYVTÁR <i>Egy könyv- és olvasmánytörténeti kuriózum</i>	277

IGAZ ÉS HASZNOS BÖLCSESSÉGEK

S. Sárdi Margit A KORA ÚJKORI „ÉRTELMISÉGI” NAPLÓ	287
Petróczi Éva AZ „IGAZI” BASIRIUS IZSÁK – LEVELEZÉSE ALAPJÁN	299
Dukkon Ágnes IGAZ ÉS HASZNOS BÖLCSESSÉGEK <i>Szemponatok Apácai Csere János Encyclopaediájának szövegrétegeihez</i>	308
Voigt Vilmos EGY NEMES EMBERRŐL ÉS AZ ÖRDÖGRŐL <i>Tanulságos történet annak, aki az egyszerű tényeket kedveli</i>	317
Bessenyei József CSERÓDY JÁNOS <i>Egy possessorbejegyzés – család-történeti háttérrel</i>	323
Lőkös Péter TÖRÖKÁBRÁZOLÁS MATHIAS MILES KRÓNIKÁJÁBAN <i>„Die Barbarische Türcken aber vergaßen ihres Versprechens”</i>	331
Kovács Eszter VÁCLAV BUDOVEC ÉS TOMÁŠ PEŠINA A TÖRÖKÖK ELLENI KERESZTÉNY ÖSSZEFOGÁSRÓL	337
Ekler Péter GEORG HENISCH, ANTIK SZERZŐK TUDÓS FORDÍTÓJA ÉS KÖZREADÓJA	345

Berkes Katalin HÉLIODÓROS ELSŐ LATIN FORDÍTÁSAI	352
Kertész Balázné PETRARCA-IDÉZETEK ANDREAS PANNONIUS FENNMARADT MŰVEIBEN	361

A LEGGYAKRABBAN HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM JEGYZÉKE	373
--	-----

P. VÁSÁRHELYI JUDIT MUNKÁINAK BIBLIOGRÁFIÁJA	374
--	-----

Monok István

NÉMET KÖNYVKERESKEDŐK BUDÁN ÉS PESTEN A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A török kiűzése után Buda és Pest csak jó néhány évtized múltán tudta felépíteni azt az intézményi rendszert, amely újra alkalmassá tette őket arra, hogy az ország fő városai legyenek. Földrajzi elhelyezkedése persze predestinálta erre, de a város benépesítése, az ide költöző kereskedő- és iparoscsaládok anyagi gyarapodása időt vett igénybe, és persze azt sem szabad elfeledni, hogy a Török Birodalomból való kiválás a kereskedelmi kapcsolatok irányának megváltoztatását is jelentette. Schulhof Izsák naplója beszédes bizonyítéka annak, hogy a város kereskedői mennyi előnyt élveztek a birodalom keleti területeivel való zavartalan kapcsolatokból.¹ A város keresztény lakossága, a beköltöző egyházi intézmények híján voltak a könyveknek, még akkor is, ha a szerzetesközösségek kisebb könyvtárakat hoztak magukkal a városba érkezéskor. A vándor könyvkereskedőknek, illetve a letelepülő, kereskedéssel is foglalkozó könyvkötőknek a 18. század első felében nem kellett komoly konkurenciával számolniuk. A lakosság számának növekedése ugyanakkor viszonylagos keresletet is biztosított portékájuk iránt. Gárdonyi Albert ma is használt összefoglalása a pest-budai könyvkiadásról és könyvkereskedelemről alapvetően a század második felével foglalkozik.² Holl Béla azonban alapos levéltári kutatás után rajzolta meg a 17–18. század fordulójának polgári olvasmányműveltségéről alkotott képet.³ Ahogy közleményének címében is látjuk, ebben az írásában alapvetően a városi polgárság hagyatéki összeírásaiban fennmaradt könyvjegyzékekre támaszkodott. Bizonyára külön akart tanulmányt írni a 18. század közepéről, második feléről, és ebben felhasználni azt az általa felkutatott forrásanyagot, amelyet hagyatéka is megőrzött számunkra, és amelyből több, újabb könyvjegyzéket, illetve kereskedői készlet összeírását is közölni tudtunk.⁴ Mostani tanulmányunkban tehát Thomas Claarwein, bajor

¹ „A város a török birodalom uralma alatt állott, s lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa, biztonságos és nyagalmas...” SCHULHOF Izsák, *Budai krónika 1686*, héberből ford. JÓLESZ László, tan. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1979, 5.

² GÁRDONYI Albert, *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp., 1917 (Könyvtári Füzetek, 2).

³ HOLL Béla, *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században = Tanulmányok Budapest múltjából*, szerk. GEREVICH László, TARJÁNY Sándor, Bp., Akadémiai, 1963, XV, 289–326.

⁴ Lásd az alábbiakban hivatkozott jegyzékeket a következő két kötetből: *Magyarországi magánkönyvtárak IV, 1552–1740*, kiad. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez [a továbbiakban: Adattár], 13/4); *Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750*, kiad. CZEGLÉDI László, KRUPPA Tamás, MONOK István, Bp., OSZK, 2010 (Adattár 13/5).

kép- és könyvkereskedő (1717),⁵ Johann Schwartz vándor könyvkereskedő (1729),⁶ Joseph Matzenauer (1738)⁷ és Pécsi Erzsébeth (Elisabetha Eberhardin) (1740)⁸ könyvkötők hagyatéki összeírását, illetve Johann Georg Nottenstein budai nyomdász kiadványainak jegyzékét (1732–1734)⁹ elemezzük.

Thomas Claarwein Unterammergauból (Bajorország) származott.¹⁰ A 42 tételes jegyzéken könyv (18 féle), térkép (3 féle) és kép (21 féle) szerepel, némelyik sok (650) példányban. Árukladó a képek jegyzéke, hiszen a szentképek mellett számos világi tárgyú ábrázolás is megtalálható (divat, a császár és felesége, Bécs városa), a térképek közül az egyik a Szentföld illusztrált bemutatását szolgálta. Az összeírás „60 Landkarten” tétele sajnos nem enged következtetni arra, hogy melyik területen való eligazodást segítették, de így is beszédes a példányszám, ami a térképek iránti igényre utal. Sok tételről nem derül ki azonban a kép tárgya, és nem tudjuk azt sem, hogy a fali kalendáriumok ábrázolásai milyen jellegűek voltak. Viszonylag nagy számban szerepelnek újságok,¹¹ illetve a *Kramerlied* műfajába tartozó kiadványok is. Ez a műfaj a 18. század elejétől dinamikusan terjedt el egész Közép-Európában, a Baltikumtól, Csehországon át Horvátországig. A *Bankelliedek*, illetve a *Kramerliedek* többnyire egylapos nyomtatványok, általában aktuálpolitikai eseményekről, botrányokról, érdekes esetekről számoltak be. Kocsmákban, falvak központjaiban tűzték ki őket, s egy olvasni tudó előadta, elénekelte a körébe gyűlőknek a történetet.¹² A könyvek nagyobb része a napi vallásgyakorlatot és a búcsújárást segítette: imádságoskönyvek, prédikációk, Krisztus élete, lelki vezető könyvecskék, mirákulumok, kalendáriumok. A vándorkereskedő származási helye – Ammergau – önmagában is árukladó lehetne a kis gyűjtemény lelki tartalmáról (Ammergau évszázadok óta ismert búcsújáró hely), de a címek is meggyőznek arról, hogy az ájtatos olvasmányok mellett a kínálat nagyobb része szentképekből állt, ezt a rózsafüzérek és más kisebb tárgyak egészítették ki.

Johann Schwartz a budai Elefánt vendégfogadóban halt meg 1729-ben. Kereskedői készletét 30 tételben írták össze, amely tételek összefoglaló jellegűek. A készlet hasonló Claarweinéhez, feltűnő azonban, hogy Schwartz az egyházi intézményekre is gondolt. Három breviárium, négy misszálé mellett néhány latin Bibliát is árult. Ugyancsak feltűnő a sok jogi könyv. Az ügyvédek ezek szerint biztos vásárlók voltak. Jogi vitatechnika (*controversiae*

⁵ Adattár 13/4, 254–255. (Holl Béla hagyatékából.)

⁶ Adattár 13/4, 286–288.; vö.: GÁRDONYI, *i. m.*, 59–61.

⁷ Adattár 13/4, 339–346. (Holl Béla hagyatékából.)

⁸ Adattár 13/5, 13–18. (Holl Béla hagyatékából.)

⁹ Adattár 13/4, 320–324.; vö.: GÁRDONYI, *i. m.*, 15–17, 35, 37.

¹⁰ A jegyzéket röviden már elemeztük. Vö.: MONOK István, *A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában: Statisztikai megközelítések = Európai szemmel: Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*, szerk. KALMÁR János, Bp., Universitas, 2007, 35–38; lényegében ugyanez németül: *Die Rolle der bayerischen Buchdruckerkunst in der Rekatolisierung Ungarns*, Ungarn Jahrbuch, 28(2005–2007), [2007], 369–375.

¹¹ HOLL Béla idézett munkájában külön kiemeli, hogy a budai polgári hagyatékokban feltűnően sok újság szerepel. Ez legtöbbször egy angolból németre fordított, érdekességeket közlő, Münchenben kiadott folyóirat, tehát nem politikai lap. Ezt erősíti az is, hogy Claarwein hagyatékában ebből 30 példány (tehát viszonylag sok) maradt fenn.

¹² A *Kramerlied*ről bővebben: Pravoslav KNEIDL, *Pražské krumářské tisky v 18. století = Documenta Pragensia*, sestavili Václav LEDVINKA, Jiří PESEK, Archiv Hlavného Města Prahy, Praha, 10(1990), 191–208; Eva RYŠAVÁ, *Tisk a prodej kramářských písní v Praze v 19. století = Uo.*, 209–218.

ex utroque jure), a birodalmi jog kézikönyve, bírósági gyakorlatot bemutató munka, minden latinul. A latin nyelv kizárólagossága a jogi könyvek terén nem meglepő, inkább kereskedői pragmatizmus. A hivatalos nyelv a latin volt, a jogi ügyeket latinul tárgyalták. A régi jogi könyveket legalább el tudta adni valahol. Tudományos könyvei nem nagyon voltak, ha csak nem az egy *dictionariumot* és *lexiconot* vesszük ennek. Feltűnő, hogy a historikus irodalom kevés. Mindössze egy „császárok élete” latinul, és francia történetek németül. Ez utóbbi persze sok minden lehet: történeti munka is, de kis színes, botrányos történetek leírása is. A lelki-ségi irodalom már német, bár a katekizmusok latinok. A prédikációs könyvek, amelyeket a papoknak árulhatott latin és német nyelvűek is. Nagy példányszámban azonban ő is képeket (szentképeket és divatprospektusokat) árult, neki is van 23 térképe (Landtcarthen), 6 zenei könyve és *Kramerlied* is, viszonylag sok. Természetesen a készlethez tartoztak a naptárak, a vásárok rendjét bemutató kiadványok is. Schwartz is árult a szentképek mellé rózsafüzért, *Agnus Deit*, papírt és mindenféle dobozkat is.

Joseph Matzenauer könyvkötő és könyvkereskedő már letelepedett pesti polgár volt. Hagyatéki inventáriuma 204 tételben összegzi megmaradt árukészletét, amely választékában már bővebb, mint az előző kettő volt. A kínálat jól mutatja azt is, hogy a közönség magyar, német és szlovák volt. A legtöbb napi vallásgyakorlati könyv (katekizmus, énekeskönyv), illetve kalendárium ugyanis ezen a három nyelven volt kapható az üzletében. Feltűnő az is, hogy a breviáriumok, misszálék mellett Luther katekizmusát is árulta. A prédikációs könyvek leírásából (Predigbüchel) sajnos a szerzőjük neve nem derül ki, elképzelhető, hogy nem csak katolikus postillákat árult. Az imádságoskönyvek esetén azonban a „deutsch, ungerisch, böhmisch, slovakisch” megjelölésen kívül a magyar nyelvű tételek esetében a lista néha a címet is elárulja (*Arany kincs, Arany lánc, Lelki földvár* stb). Az összeírás a legritkábban említi a szerzők nevét: Pázmány Péter, Szelepcsényi György bíboros mellett Beniczky Péter fordul elő egyszer, vagyis szegényes, de szépirodalmi kínálatról is beszélhetünk, és nem csak németül. Sok Krisztus és valamely szent életével foglalkozó mű mellett az ájtatos irodalom szerepel nagy súllyal. A történelem teljesen hiányzik. (Az indiai történetek [indianische Geschichten] nyilván inkább a szépirodalom, a szórakoztató olvasmány kategóriába illik, semmint a történet-tudományéba.) A „30 Hungarische Historien” azonban már a historikus irodalom tanúja, csakúgy, mint a „2 Lebens Beschreibungen Carls in Schweden”, ám a történelemnek itt vége is van. Fontos, hogy a házi patika könyvei ott voltak a kereskedői készletben. A felcserek kézikönyve (feldtscheres Kunstbuch), a gyakori betegségek leírása és kúrálásuk (Tractat über Krankheiten), és egy, a budai fürdőket bemutató kötet (*Thermographia Budensis*)¹³, ugyanígy szakácskönyvek (Kochbüchl) is gazdagították a választékot. A legnagyobb piacot azonban az iskolai könyvek jelentették Matzenauer számára, így az ábécéskönyvek mellett a trivium alapkönyveit árulta, az oktatás nyelvének megfelelően, latin változatokban.

Pécsi Erzsébet (vormals Eberhardin) könyvkötő, könyvkereskedő hagyatéki összeírása szinte szó szerint az előzővel egyezik. Az 1740-ben inventált hagyaték azonban az egyes tételek le-

¹³ Laurentius STOCKER, *Thermographia Budensis: seu scrutinium physico-medicum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, antiquitate, numero mineralibus, virtutibus et usu medico, tam interno, quam externo, per frequentia mechanico-spagyrica experimenta et multiples easque proprias per novemdecim nunc annorum decursum observationes medico-theoretico-practicas elaboratum et bono publico in lucem datum per Laurentium Stocker...*, Augustae Vindelicorum et Graecii, 1721. – Ez később németül is megjelent.

írásában beszédesebb, a könyvek azonosítását részben megkönnyíti. Részarányát tekintve a magyar nyelvű könyvek száma kevéssel megnő, de az iskolai könyvek továbbra is latin nyelvűek. Ebben a csoportban feltűnnek a szótárak (Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ának újabb kiadásai), szinonimaszótárak, illetve közmondásgyűjtemények, a retorikaórán használt, a választékos beszédek írásában segítő kézikönyvek (Manuductiones ad eloquentiam). Külön említeném az országgyűlési rendeleteket (Articuli Diaetales), illetve a magyar történeti munkákat, igaz, nem nagy számban szerepelnek. A nagy tömeg a német, de főként magyar lelkeségi irodalom, imádságoskönyvek. Itt már több cím előkerül, mint az előző összeírásban (*Lelki kert*, *Lelki bódolás*, *Keskeny út*, *Rózsás kert*, *Liliom kert*, *Lelki evangélium*, *Szent Anna könyve*). A magyar szépirodalom képviselőjeként tűnik fel Beniczky mellett Gyöngyösi István *Charicliája* is.

Ha mindezt összevetjük Johann Georg Nottenstein bajor származású könyvkiadó és nyomdász (Johann Sebastian Landerer özvegyének második férje)¹⁴ kínálatával, jól látjuk, hogy a helyi kiadványok jelentős része bekerült a könyvkötő-kereskedők választékába is. A latin és német iskolai könyvek mellett a kiadványok csaknem teljessége a lelki gyakorlatokat szolgálja. A magyar nyelvű szépirodalomból hiányolhatjuk az előzőekben bemutatott kereskedői készletekből Balassi Bálintot, Kemény Jánost, Gyöngyösi *Murányi Vénuszát*, csakúgy, mint a széphistóriákat. Pedig ha a korszak többi könyvjegyzékén szereplő tételeket, vagy akár csak a Holl Béla által említett budai polgári olvasmányokat tekintjük, ezek bizonyítják, hogy az előbb említett kiadványok mindig gazdára találtak.

Valamennyi említett könyvösszeírás alapján állíthatjuk, hogy a német nyelvű könyveket a déli német területekről (Bajorország, Württemberg) importálták, keveset a lutheránus tartományokból. Látszik, hogy ezek a kereskedők nem hagyták el a várost, hiszen jellemzően az egyszerű mesterek, városi kereskedők igényeire alapozták tevékenységüket, továbbá a városban élő jogászokat, ritkábban orvosokat látták el könyvvel. A historikus irodalom, vagy éppen a politikai elmélet, a komolyabb földrajzi leírások szinte teljes hiánya azt jelzi, hogy tehetősebb nemesi vásárlójuk nem nagyon volt, vagy számukra csak megrendelésre, biztos eladásra hozattak könyveket.

A török kiűzése után, a Magyarország modernizálását célzó törekvésekben a német könyvkereskedők tehát úgy vették ki a részüket, hogy terjesztették a könyvet, a könyvolvasást, a könyvhasználatot. Tekintettel voltak a betelepülő német, felföldi szlovák, de alapjában a helyi magyar lakosság igényeire is. Ez szinte teljes egészében az iskolai könyvekre és a napi vallásgyakorlatban, illetve a hétköznapi élet során (főzés, kisebb betegségek kezelése, vásári információk, minimális szórakozás) használt ismeretekre korlátozódott. A kereskedő nem halmozott fel eladhatatlan készleteket, így a megrendelésre hozatott könyvekről a tehetősebb tulajdonosok könyvtárainak összeírásából tájékozódhatunk.

Fontos kiemelni, hogy a magyar nyelvű könyvkiadást a betelepülő kiadók alapvető feladatuknak tekintették, ahogy alapvető érdekük is ezekhez fűződött. De nem csupán a magyar nyelvű könyveket adták ki: szlovákul és horvátul is nyomtattak. A könyvkiadás és a könyvterjesztés mint üzleti tevékenység során mindenképpen hozzájárultak egyes műfajok magyarországi elterjedéséhez (*Kramerlied*, a ponyva különféle műfajai) és összességében az ország – alapvetően katolikus jellegű – civilizálásához is.

¹⁴ V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 159–160.